

Відгук
першого офіційного опонента на рукопис дисертації
БОГУЦЬКОЇ АЛЬОНИ ЛЕОНІДІВНИ
на тему “Етнонаціональний та етнодемографічний розвиток
Правобережної України наприкінці XVIII – у першій половині XIX
століття”, поданої на здобуття наукового ступеня кандидата історичних
наук з спеціальності 07.00.01 – історія України

Актуальність дисертаційного дослідження обумовлюється потребою подальшого, більш поглибленого вивчення етнонаціональних та етнодемографічних процесів як на загальноукраїнському, так і регіональному рівнях у різні періоди історичного минулого. Адже сучасний світ вирізняється, з одного боку, прагненням модних народів в умовах поліетнічного та соціокультурного урізноманітнення зберегти координати і прикмети своєї ідентичності та окремішності, з другого – небажанням інших народів визнати таке право і зростанням на цій основі чисельності та інтенсивності міжетнічних конфліктів і навіть воєн, причини яких своїми витокami входять у минуле й впливають із характерних для їх державполітичного устрою, цінностей та алгоритмів соціальних відносин.

Зазначене засвідчує, що здобувачка наукового ступеня кандидата історичних наук з спеціальності 07.00.01 – історія України Богуцька А. Л. обрала не тільки актуальну з теоретичної точки зору дослідницьку тему, а й проблему, яка має особливе суспільне значення на сучасному етапі розвитку українського суспільства. До того ж, досі проблема самостійно не вивчалася і не отримала системного, комплексного розкриття в національній історіографії.

Слід підкреслити, що дисертаційне дослідження виконане в межах здійснення колективної теми “Проблеми історії суспільних змін і трансформацій в Україні від найдавніших часів до сьогодення” кафедри історії України Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (№ держ. реєстрації 0116U0046348422).

Як засвідчує аналіз, дисертація структурована достатньо продумано. Вона складається з вступу, 4 розділів, поділених на 10 підрозділів, прикінцевих висновків, списку використаних джерел і літератури та додатків. У вступній частині кваліфіковано визначені мета, дослідницькі завдання, об’єкт, предмет, хронологічні рамки і географічні межі, окреслена методологічна основа, обґрунтовані наукова новизна та практичне значення отриманих результатів, наголошено на їх апробації у доповідях на 4 міжнародних, 4 всеукраїнських і 5 регіональних наукових форумах, а також на їх відображенні у 16 публікаціях, зокрема в 6 статтях, розміщених у наукових фахових виданнях ДАК МОН України та 1 в закордонному збірнику.

Автором доволі чітко сформульована мета виконаної роботи, яка полягає у визначенні характеру й особливостей змін у чисельності та етнонаціональному складі населення Правобережної України, що після анексії розвивалася разом із більшістю українських земель у державному організмі Російській імперії.

Предметом дослідження Богуцької А. Л. стало дві взаємопов’язані проблеми, які дозволяють достатньо повно виявити тенденції розвитку

народонаселення Правобережної України, хоча здобувачка наукового ступеня чітко усвідомлює, що особливості формування, генезису, тенденцій поліетнічного урізноманітнення, етнодемографічних змін, ускладнення станово-соціального поділу і церковної ієрархії в регіоні відбувалися у постійному зіткненні державних установ імперії та чотирьох основних етносів: українців, росіян, поляків і євреїв й склалися в той час із багатьох чинників. Більше того, автор не абсолютизує регіональну різницю Правобережжя, а лише наголошує на багатоаспектності й специфічних особливостях розвитку його народонаселення, зумовлених тривалим перебуванням у складі Речі Посполитої та інкорпораційною політикою самодержавства, котра реалізовувалася в соціальній сфері.

Прийнятними видаються і дослідницькі завдання роботи, які полягають у проведенні історіографічного огляду наукової літератури і з'ясуванні ступеня розкриття в ній обраної теми; характеристиці залучених джерел й визначенні їх повноти та репрезентативності для вивчення і наукової реконструкції проблеми; вивчення суспільно-політичної та соціально-економічної палітри в Правобережжі, детермінованої політико-адміністративними і суспільно-політичними перетвореннями й алгоритмами політики царизму в етнонаціональній та етнодемографічній сферах; відтворенні основних демографічних, етнічних і станових трансформацій у складі населення регіону, а також аналізі конфесійних та освітньо-культурних процесів у регіоні.

На наше переконання, дисертантка належно обґрунтувала наукову новизну дослідження, яка полягає в у постановці проблеми і введенні в обіг низки архівних матеріалів, які дали можливість глибоко і всебічно прослідкувати співіснування українців з представниками національних меншин регіону, що спостерігалось від початку 90-х рр. XVIII – до кінця 50-х рр. XIX ст., чисельність і частка яких дедалі збільшувалася, сформувати цілісне уявлення про умови, зовнішні та внутрішні чинники, під впливом яких відбулись перетворення в етнонаціональній та етнодемографічній сферах. Зокрема, в дисертації *вперше*: здійснено концептуальну постановку й всебічно відтворено характер, специфіку і тенденції етнонаціональних та етнодемографічних трансформацій і їх вплив на суспільне життя Правобережної України у досліджуваній період; сформовано цілісне бачення умов, зовнішніх й внутрішніх чинників, які зумовили етнонаціональні та етнодемографічні процеси в регіоні; встановлено, що зміни у людській присутності у Правобережжі, в етнонаціональній, етнодемографічній сферах зумовлювались діяльністю царського уряду, яка ґрунтувалась на загальноімперських законах, засадах адміністративного устрою та змінах у господарській системі.

Удосконалено та поглиблено: по-перше, науково-теоретичні і методологічні підходи щодо реконструкції етнонаціональної та етнодемографічної проблеми; по-друге, розуміння особливостей впливу політики самодержавства на соціально-економічні, етносоціальні, духовно-освітні перетворення в регіоні; по-третє, накопичену попередніми дослідниками фактологічну базу, яка засвідчила не тільки про кількісні зміни, а й про соціально-станові, етнодемографічні і етнонаціональні трансформації.

Новий рівень розвитку отримали: а) знання про справжні цілі урядової політики щодо зацікавлення іноземних колоністів та євреїв до поселення в Правобережній Україні упродовж досліджуваного періоду; б) вивчення проблеми міграції українців з Правобережжя в інші регіони України і Російської імперії; в) питання про вплив рекрутської повинності на кількісні та якісні зміни в складі народонаселення і г) вплив посилення експлуатації селян, яке спричинило їх масові втечі та зміни в чисельності і частці українців у складі народонаселення.

Крім того, чітко показано практичне значення отриманих результатів і можливості їх використання в навчальному процесі, підготовці узагальнюючих праць і подальших студій.

Аналіз засвідчує про широку джерельну базу роботи, яка складається з 132 справи 6 центральних і обласних державних архівів та Інституту Рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського, 28 законодавчих і нормативних актів, численних опублікованих історико-статистичних, етнографічно-статистичних і топографічно-статистичних й мемуарних видань, публікацій в періодичній пресі тощо загальною кількістю 128 назв, а також фактичного матеріалу в наукових працях, яких налічується 328 позицій. Їх залучення, вивчення та осмислення дозволило автору розв'язати сформульовані дослідницькі завдання й досягти поставленої мети.

У першому розділі “Історіографія, джерельна база та методологія проблеми” ретельно проаналізовано стан і три основних періоди наукового вивчення проблеми, окреслено внесок різних дослідників у дослідження багатьох її аспектів й зроблено умотивований висновок про значне нагромадження фактичного матеріалу і те, що науковий доробок створює широке поле для дослідження сутності, специфіки і тенденцій етнонаціональних і етнодемографічних процесів у Правобережній Україні з 1793 по 1858 р. Охарактеризовано стан відображення проблеми та інформаційну наповненість фактографічної бази дослідження. Задекларовано, що з урахуванням міждисциплінарного характеру теоретико-методологічну базу роботи становить комплекс принципів, дослідницьких методів, котрі ґрунтуються на діалектичних засадах і спрямовані на об'єктивне, усебічне вивчення подій, явищ і процесів в розвитку народонаселення регіону в зазначеному періоді.

Другий розділ “Суспільно-політична панорама в Правобережній Україні наприкінці XVIII – в 50-х рр. XIX ст.” присвячено осмисленню та об'єктивному відтворенню впливу внутрішніх і зовнішніх чинників на етнонаціональні і етнодемографічні трансформації в Правобережжі, що впливали з умов перебування в складі Росії та інкорпораційної і національної політики самодержавства, спрямованої на інтеграцію всіх сфер його життя в державний організм імперії. Проведено тезу про запроваджену царизмом екстенсивну модель відтворення населення і використання міграційних потоків для зміни його етнонаціональної та етнодемографічної палітри. Зроблено акцент на тому, що алгоритми політики російського уряду спрямовувалися на формування, утвердження і зміцнення своєї соціальної бази, основою якої виступала станова стратифікація. Підкреслено, що, на відміну від українців, представлених абсолютною більшістю селян і міськими низами, з якими не було жодним чином узаконено відносин, царизм цілеспрямовано розширював економічні позиції і

правові повноваження російських, польських, іншоетнічних поміщиків та іноземних колоністів. Водночас послаблював вплив шляхти за допомогою процедури легітимації, перерозподілу власності, ревізій, обмеження прав і можливостей брати участь в управлінні регіоном, покарань і виселень. Зроблено висновок, що етнонаціональні та етнодемографічні зміни в регіоні відбувалися під впливом зовнішніх чинників, провідне місце серед яких посідали інкорпораційна політика, ліквідація уніатської церкви, міграційні процеси і рекрутська повинність.

Третій розділ присвячено безпосереднім демографічним, етнічним і становим трансформаціям у складі населення Правобережжя, де, зокрема ґрунтовно простежено динаміку збільшення чисельності мешканців, абсолютну перевагу серед якого складав титульний етнос. На конкретних даних справедливо вказано на сповільненні темпів зростання населення і зменшення в ньому частки українців. З'ясовуючи особливості етнонаціональних перетворень, дослідниця зауважила на масовому заселенні регіону росіянами, передусім військово-бюрократичними елементами, які не лише слугували засобом демонстрації сили імперії, а й істотних змін у демографічній і етнонаціональній структурі населених пунктів, у першу чергу міст і містечок. Відзначено, що на його теренах відбулась значна концентрація євреїв, які кількісно стали переважати поляків й склали істотну частку міського та містечкового населення. З переконаністю і доказовістю показано стану специфіку людності краю. Звернено увагу на істотні трансформації серед основних станів, зокрема п'яти розрядів дворян, декласації шляхти, становленні міщанського стану (передусім, купців фабрикантів), внутрішньої майнової диференціації серед селян. Особливо підкреслено, що останні зазнали найменшої станової мобільності і не втратили своїх характерних хліборобських рис.

В четвертому розділі простежено взаємозв'язок конфесійних та освітньо-культурних процесів зі змінами в етнічній структурі населення Правобережжя. Справедливо підкреслено, що в церковній ієрархії уніати як уособлення українців були переміщені на найнижчий щабель, а наприкінці 30-х рр. ХІХ ст. їх конфесія була повністю ліквідована. Переконливо показано, як з переходом у православ'я корінні мешканці втратили в Православній церкві інститут самоідентифікації українського етносу. Доведено, що умови, в яких опинилося українське населення, не сприяли підвищенню його освітнього рівня: в цьому не були зацікавлені як держава, так і магнати і шляхта, які побоювалися, що зростання освіти призведе до поширення визвольних ідей.

Дисертація завершується продуманими, логічними і виваженими висновками, що випливають зі всього змісту дослідження та систематизовують й узагальнюють виклад результатів здійсненого дослідження. Ключовими серед них є тези про спрямованість соціальної еволюції на закріплення інституту кріпацтва і посилення кріпосного становища селян і примушення українців відмовитися від свого коріння та змиритись зі статусом приналежності до великоросійської народності.

Наразі можна стверджувати, що здобувачка істотно поглибила дослідницький спектр обраної для вивчення проблеми. Характерними рисами винесеного на захист дисертаційного дослідження є аргументованість, умотивованість і переконливість отриманих результатів, теоретичних висновків

і узагальнень. До безсумнівних здобутків автора слід віднести здійснення комплексної, багаторівневої реконструкції етнонаціональних і етнодемографічних процесів на теренах Правобережжя від його приєднання до Російської імперії і до кінця 50-х рр. XIX ст. Констатуємо і те, що подана до захисту дисертація написана на належному науково-теоретичному та фаховому рівні, є самостійним, оригінальним, завершеним науковим дослідженням. Досягнуті автором результати в своїй сукупності є суттєвими для реконструкції суті та особливостей змін і перетворень у етнонаціональному та етнодемографічному складі населення Правобережної України упродовж великого історичного періоду – від початку 90-х рр. XVIII до кінця 50-х рр. XIX ст. Своїм змістом, значним масивом введеного до наукового обігу фактичного матеріалу, науково обґрунтованими узагальненнями і висновками робота вносить істотний внесок у наукову реконструкцію історичної специфіки етнонаціональних і етнодемографічних трансформацій як винятково важливої сфери життєдіяльності Правобережжя в контексті всієї української національної історії.

Проте робота не позбавлена і недоліків. Зокрема, в вступній частині недостатньо аргументовано зазначено територіальні межі та хронологічні рамки дослідження. Скажімо, не зовсім зрозуміло, чому вибрано саме Правобережну Україну, а не інший регіон або всю територію України. В назві дисертації вказано верхню межу “першу половину XIX ст.”, а в тексті подається аналіз і доводиться матеріал аж до 1858 р., що є абсолютно логічним, адже основні цифри в розвитку народонаселення прив’язані до X ревізії.

В першому підрозділі, на нашу думку, надто багато приділено уваги характеристиці праць французького історика Даніеля Бовуа. Те, що вони важливі і одні з небагатьох закордонних досліджень спираються на широку джерельну базу, є незаперечним. Проте так чи інакше їх не потрібно ідеалізувати, оскільки предметом дослідження в них виступає переважно один стан шляхта, переважно польського походження, а не всі категорії і прошарки населення. Натомість варто було більше зосередитись на аналізі сучасної польської літератури, окремих праць іноземних істориків, як, наприклад, Норман Дейвіс, Е. Томпсон, Т. Снайдер та ін. З українських дослідників було б доречно охарактеризувати праці В. Орлика і Н. Щербак.

У частині методології, очевидно, варто було б наголосити на сучасному розумінні таких важливих для роботи складників, як етнонаціональний і етнодемографічний розвиток, а також чіткіше пояснити, який смисл авторка закладає в такі категорії, як внутрішні і зовнішні чинники, які визначали трансформації в складі народонаселення Правобережного регіону і всієї України.

В основній частині роботи дуже глибоко проаналізовані загальні тенденції етнонаціонального та етнодемографічного розвитку Правобережжя. Для цього наведено безліч цифр, можливо, навіть забагато, але коли йдеться етнічний компонент формування міського населення і міських станів, особливо нових для першої половини XIX ст., то тут, як нам здається, доцільно було б зробити більший наголос на місці і ролі української спільноти.

Дещо розпливчатим виявився виклад останнього підрозділу, де йдеться про взаємозв'язок освітніх і етнонаціональних тенденцій. Мабуть, більше треба було тут сказати про особливості формування української інтелігенції.

Важливо також зазначити, що хоч і в дисертації міститься чимало порівнянь, було б все таки доцільно показати однакові риси та особливості трансформаційних процесів у сфері народонаселення у Правобережжі, Лівобережжі, Півдні і особливо Західної України.

Нам видається, що авторка дуже часто захоплюється вживанням одних і тих самих словосполучень про приєднання Правобережної України до складу Російської імперії і слова "край", тоді як краще все таки застосовувати термін "регіон".

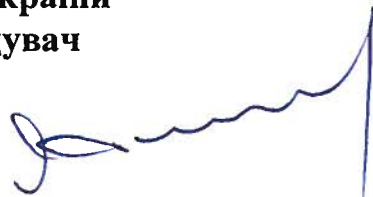
Не можна обійти увагою і багатьох опечаток, стилістичних та орфографічних огріхів, яких не уникає жоден дослідник.

Однак висловлені зауваження і рекомендації не мають принципового значення і не стосуються загальної позитивної оцінки роботи. Загалом, дисертаційне дослідження виконане на високому теоретичному і фактографічному рівні. Носить завершений, самостійний, цілісний характер і без сумніву є важливим кроком в осмисленні і науковій реконструкції цілісної історії Правобережної України в складі Російської імперії упродовж 1793–1858 рр.

Тексти автореферату та основних положень рукопису дисертації здобувачки – ідентичні. Текст автореферату своїм змістом дає повне уявлення про суть, зміст, наукову цінність і практичне значення виконаного дисертаційного дослідження.

Отже, аналіз рукопису, автореферату дисертації та опублікованих статей за результатами дослідження дає цілком об'єктивні підстави на висновок про те, що за актуальністю, науковою новизною, теоретичним рівнем і практичною цінністю отриманих результатів, повнотою та аргументованістю узагальнень й висновків дисертація "Етнонаціональний та етнодемографічний розвиток Правобережної України наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття" в основному відповідає встановленим вимогам ДАК МОН України, а її автор – Богуцька Альона Леонідівна заслуговує на присудження наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України.

**Перший офіційний опонент –
доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України
заступник директора, завідувач
відділу історії України
XIX – початку XX ст.
Інституту історії України
НАН України**

О. П. Ресент

15 червня 2017 року

